

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De kracht van verschil

De ideologie van de verzorgingsstaat en het neoliberale doelmiddeldenken hebben een grauwe sluier van uniformiteit over Nederland gelegd. Ook binnen het populisme wordt deze negatief gewaardeerd en als afwijking neergezet. Juist het CDA zou als pleitbezorger van een veerkrachtige en veelzijdige burgersamenleving de kracht van het verschil hoog moet houden en niet mee moeten gaan met assimilatiepolitiek.

---

door Anton C. Zijdeveld

De auteur is emeritus hoogleraar sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

HET HOOGTIJ VAN DE VERZORGINGSSTAAT ligt alweer enige decennia achter ons, maar enkele belangrijke elementen van zijn cultuur ijlen nog steeds na. Zo wilde men vanuit de verzorgende staat – op landelijk, provinciaal en gemeentelijk niveau – geloven in de maakbaarheid van de samenleving. De ongelijkheid van de sociaaleconomische klassen moest ongedaan worden gemaakt, subsidies moesten gelijkelijk over zeer diverse instanties en organisaties verdeeld worden, en ook grotere eenheden, zoals de gemeenten, mochten niet van elkaar verschillen. Gaande de jaren zeventig en tachtig werd duidelijk dat dit hooggestemde ideaal een aantal ernstige problemen opleverde. Zo nam de macht en invloed van de centrale regering zienderogen toe, groeide daar (en ook op de lagere niveaus) de bureaucratie en werd het hele systeem onbetaalbaar. Deze processen zijn inmiddels voldoende bekend. Ze werden vooral door economen, politicologen en bestuurskundigen blootgelegd. Ook weten we dat na ruwweg 1980 de centrale regering in Den Haag nogal wat soevereiniteit heeft overgedragen aan ‘Brussel’, terwijl in het opkomende neoliberale getij de roep om ‘meer markt, minder staat’ geleid heeft tot de nodige verzelfstandigingen en privatiseringen, wat weer leidde tot een afbraak van de op gelijkheid gerichte arrangementen van de verzorgingsstaat.

Maar doorgaans werd een cultuursociologische dimensie in deze verandering over het hoofd gezien. Het gelijkheidsideaal van de verzorgingsstaat werd gekenmerkt door een heel specifieke rationaliteit, en die werd voortgezet en zelfs versterkt in het neoliberale getij, dat gekenmerkt werd (en nog steeds wordt) door het ideaal van de marktwerking. Deze nog steeds voortdurende rationaliteit is eenzijdig gericht op kostenbesparende doelmatigheid, dat wil zeggen op efficiëntie en effectiviteit. De rationaliteit van de kostenbesparende doelmatigheid werd door de meeste economen, bestuurskundigen en ambtenaren gezien als de enige rationaliteit. Wat daarbuiten viel was irrationaliteit. Maar dat is een wat kortzichtige opvatting. Max Weber sprak van *Zweckrationalität* en *Wertrationalität*, wat het beste vertaald kan worden als *functionele rationaliteit* en *substantiële rationaliteit*. De eerste bestaat eruit dat men uitgaande van bepaalde doeleinden, wat die ook mogen zijn, zoekt naar middelen, methoden, procedures die zo efficiënt en effectief mogelijk zijn. Het is uiteraard voor het menselijk handelen – individueel en collectief – een belangrijke vorm van rationaliteit. Functionele irrationaliteit – het kip-zonder-kopgedrag – kan soms creatief zijn, maar moet zeker in de politiek en het beleid niet dominant worden. De functionele rationaliteit moet altijd samen opgaan met de substantiële rationaliteit, die eruit bestaat dat men op grond van waarden – dat wil zeggen, op grond van wat men belangrijk, zo niet essentieel acht – de werkelijkheid om ons heen kan ervaren als een samenhangende, betekenisvolle en daardoor begrijpelijke werkelijkheid. De waarden helpen ons om een onderscheid te maken tussen belangrijk en onbelangrijk, wezenlijk en niet-wezenlijk, goed en slecht, enz. Op grond daarvan kunnen we doelstellingen formuleren en nastreven. Wie niets waardevol, of in tegendeel alles gelijkelijk waardevol acht, zal aan een irrationele waardeloosheid ten prooi vallen en niet in staat zijn nog zinvolle doeleinden vast te stellen en na te streven. De functionele rationaliteit levert dan de efficiënte en effectieve middelen, methodes, procedures, waarmee de doeleinden gerealiseerd kunnen worden. Functionele rationaliteit is abstract en zinloos als die niet aan waarderationaliteit wordt gekoppeld; omgekeerd blijft waarderationaliteit utopisch en onrealistisch als ze niet met de functionele rationaliteit wordt verbonden.

Nu zien we in de voornoemde dominantie van de functionele rationaliteit in het hoogtij van de verzorgingsstaat en in het neoliberale marktdenken een merkwaardige omslag plaatsvinden: de functionele rationaliteit verdringt de waarderationaliteit en wordt van middel tot doel. Effectiviteit en efficiëntie zijn zowel in de publieke als in de private sectoren de uiteindelijke doeleinden. Waar de rationaliteit gebaseerd op waarden nog gekenmerkt wordt door differentiatie – mensen in verschillende organisaties en

gemeenschappen zullen van verschillende waarden uitgaan – kenmerkt de functionele rationaliteit zich, zeker als ze dominant wordt, door een grote gelijkvormigheid en gelijkheid. Om een voorbeeld te geven, in het markt-denken zullen de functioneel-rationeel denkende en vooral ook opererende managers in de werelden van het onderwijs en de gezondheidszorg de overhand nemen op de desbetreffende professionals (docenten, artsen) die gekenmerkt worden door hun op waarden gestoelde doeleinden. Een manager – denk aan het interim-management – kan gelijkelijk functioneren in de gezondheidszorg, het verzekeringswezen, het onderwijs, of de kunsten. Efficiëntie en effectiviteit die vooral kwantitatief meetbaar moeten zijn, overschaduwden de nu als ouderwets opgevatte idealen van educatie en gezondheidszorg. Docenten worden al aangeduid als ‘kennisproducenten’, studenten als ‘kennisconsumenten’, en dat alles binnen een systeem van kwantitatieve, meetbare ‘targets’. Hetzelfde geldt voor overheidsdiensten. Gemeentesecretariaten heten nu ‘concerns’ en wethouders

Het oude verzorgingsstaatsidee van de maakbaarheid wordt in het neoliberale getij voortgezet

treden steeds meer op als managers die de burgers opvatten als ‘cliënten’ en hun eigen handelingen als ‘producten’. Afgezien van het feit dat dit jargon misleidend is – want er is geen concurrent waar de burgers als ‘klanten’ naartoe kunnen gaan wanneer ze ontevreden zijn

over de ‘stadhuisproducten’ – gaat het hier om meer dan een semantische aangelegenheid. Het is een belangrijke cultuurverandering, die over onze samenleving een grauwe sluier van gelijkvormigheid en gelijkheid heeft uitgespreid.

Belangrijk is daarbij dat het oude verzorgingsstaatsidee van de maakbaarheid in het neoliberale getij wordt voortgezet. Er is eigenlijk geen sprake van een terugtrekkende overheid, wat wel door de marktideologen wordt voorgespiegeld. Allerwegen wordt door bestuurders, politici en ambtenaren getracht de effectiviteit en efficiëntie van het beleid te versterken, waarbij de burgers als ‘cliënten’ in een bureaucratische, uniforme mal worden geperst. Dit is overigens geen ‘repressieve tolerantie’, waarover Herbert Marcuse het in de jaren zestig had, maar een kafkaeske ‘tolerante repressie’, want alles wordt met de beste bedoelingen richting burgers gepropageerd en uitgevoerd. Kenmerkend is bijvoorbeeld het begrip ‘zorg op maat’. Het suggereert dat de wensen van de individuele burger worden gerespecteerd, maar de werkelijkheid is dat deze zorg wel aan strikte, vooraf opgestelde normen en ‘targets’ moet voldoen. Ze moet in functioneel-rationele, ‘af te vinken’ ‘formats’ passen.

DE BURGERMAATSCHAPPIJ ALS BASIS

Maar inmiddels is er een opmerkelijke ontwikkeling op gang gekomen. Allerwegen wordt geroepen om de versterking van de *civil society*, de burgermaatschappij. De idee van een burgermaatschappij staat aan de wieg van de stedelijke democratieën in Noord-Italië en daarna in het Noord-Europa van de zestiende eeuw. In de renaissancistische handelssteden van Noord-Italië en later in de steden van de Hanseliga ontwikkelde zich een door handel welvarend geworden burgerij die zich emancipeerde van de oude middeleeuwse standen en de macht van de katholieke kerk. De burgerij ontwikkelde een stadscultuur die zich losmaakte van de cultuur van adel en geestelijkheid en die politiek gekoppeld werd aan een autonoom stadsbestuur. De adel en de hogere geestelijkheid hadden hun eigen musici, hun eigen kunstcollecties, hun eigen parken en soms zelfs hun eigen dierentuinen. Al snel kwamen in de rijke burgermaatschappij onafhankelijke musici, zoals Mozart en Beethoven, en ontstonden er stadsmusea, stadsparken en stadsdierentuinen. Ook in de architectuur werd deze nieuwe macht en dit nieuwe culturele gezag tot uitdrukking gebracht. Zo bouwden de burgers vaak tegenover of naast de kathedraal een groot en pronkzuchtig stadhuis. En als pendant van de zomerpaleizen verrezen buiten de grote handelssteden landgoederen, die door rijke handelslieden 's zomers werden bewoond. Het boeiende van deze ontwikkelingen is dat deze burgermaatschappij met haar burgercultuur aanvankelijk geen grauwe uniformiteit kende, zoals het geval was bij de adel, de vorsten en de kerkelijke prelaten. Pas later, vanaf ruwweg de achttiende eeuw, komt een bourgeoisie op die de kleur en fleur van de renaissancistische stadscultuur ontbeerde, zij het dat de hogere bourgeoisie zich altijd is blijven inzetten voor kunst en cultuur. Zij verwierf er prestige mee.

Het is duidelijk dat de *civil society* van weleer niet gerestaureerd kan (en moet) worden. In het hoogtij van de verzorgingsstaat nam de inzet van burgers met het toenemen van de door de overheid geregisseerde en gesubsidieerde zorg navenant af. Burgers werden de passieve objecten van de gesubsidieerde staatszorg en daarvoor werden ze in statistisch omschreven doelgroepen ingedeeld. Er was dus ook sprake van uniformering. In het neoliberale getij worden de burgers omschreven en benaderd als 'cliënten' op een markt waar zij geconfronteerd worden met een veelvoud aan keuzes, die ze meestal met moeite substantieel-rationeel kunnen maken. Niet alleen in de supermarkt, ook in de wereld van religies, levensbeschouwingen en politieke ideologieën, van de scholen, hogescholen en universiteiten, van de kunsten en de sporten, is sprake van zo'n overvloed aan keuzes en de daarbij horende informatie, dat er sprake is van wat in

het Duits treffend de *Qual der Wahl* wordt genoemd: de keuzekwelling. Het is bijkans onmogelijk daar substantieel-rationeel, in termen van waarde-rationaliteit mee om te gaan. Het werkt vaak verlamdend, wat zich uit in schooluitval en lage opkomstcijfers bij verkiezingen.

Toch is het ideaal van een actieve civil society niet verdwenen. Integendeel, het besef wordt breed gedragen dat een vitale democratie niet alleen kan bestaan uit een goed functionerende overheid en een bloeiende markt, maar wel degelijk ook afhankelijk is van een maatschappij waarin burgers op grond van vertrouwen met elkaar van alles ondernemen, maar dan wel met de ondersteuning en facilitering van de overheid. Doch niet, zoals in de verzorgingsstaat, in het verlengde en onder auspiciën van die overheid. Het grootstedelijke programma van de Sociale Vernieuwing is daarvan een voorbeeld. Sociale vernieuwing stoelt op het besef van de burgers dat de publieke ruimte buiten hun voordeur ook en vooral *hun* ruimte is, en niet uitsluitend die van de gemeentelijke overheid. Het leefbaar maken en houden van die ruimte is een belangrijke opdracht voor de bewoners. In een stad als Rotterdam is het sociale klimaat in de laatste jaren aanzienlijk verbeterd doordat burgers en overheid samen werken aan de veiligheid op straat en het schoonhouden van de omgeving.

INTEGRATIE IN PLAATS VAN ASSIMILATIE

Nu is er zeker in de grote steden sinds een drietal decennia een belangrijke verandering opgetreden: we zijn vanaf ruwweg 1970 een multi-etnische en multiculturele samenleving geworden. Voor de goede orde moeten twee begrippen die vaak in de huidige discussies verward worden, onderscheiden worden. *Multiculturaliteit* is sinds de jaren zeventig een sociologisch feit geworden. In grote steden als Amsterdam en Rotterdam wonen meer dan 160 verschillende etnische groeperingen. Het heeft geen zin zich tegen dit feit te verzetten, net zomin als het zinvol is de zwaartekracht te ontkennen. *Multiculturalisme* is evenals de vele andere ismen (communisme, fascisme, opportunisme, islamisme, calvinisme, katholicisme, enzovoort) een normatieve ideologie die lange tijd in onze multiculturele samenleving opgeld heeft gedaan. Ze is een verkeerde ideologie, omdat ze onder het mom van tolerantie ontwikkelingen in etnische groeperingen gedoogde die niet gedoogd hadden mogen worden. Criminaliteit en zich opsluiten in eigen taal, religie en cultuur enerzijds en zich afsluiten van de Nederlandse samenleving anderzijds zijn daarvan de belangrijkste onderdelen. (Beide zijn overigens kenmerkend voor eerstegeneratie-immigranten.) Op die manier ontstaan verschillen die negatief, want verbrokkelend, uitwerken op de civil society. Bovendien is de reactie op dit multiculturalisme, dat

vooral van politiek linkse signatuur was, een rechts (soms extreem-rechts) *populisme* dat in bewegingen als die van Wilders en Verdonk gestalte heeft gekregen. Ook in het populisme, dat ik in een essay als politiek drijfzand heb getypeerd, worden verschillen via het negatief etiketteren van al dan niet vermeende ‘afwijkingen’ sterk en emotioneel aangezet, wat een vitale burgermaatschappij beslist geen goeddoet.

Uiteraard neemt de godsdienst, die in de jaren zestig en zeventig met name door zichzelf progressief noemende mensen al als maatschappelijke en politieke factor was afgeschreven, vandaag de dag een dominante positie in. Etnische groeperingen hebben niet-christelijke godsdiensten meegebracht, waarvan vooral de islam een vooraanstaande plaats inneemt. De populisten onder ons overdrijven de invloed en het gevaar van de islam schromelijk. Slechts drie procent van onze bevolking is islamitisch en de islam komt bovendien in vele varianten voor. Zo zijn ook de etnische (met

name de Turkse en Marokkaanse) verschillen aanzienlijk, terwijl theologisch de verbroekeling van deze godsdienst bijna net zo groot is als in het protestantisme: sjiïten, soennieten, alevieten, Nurci's, enzovoort. Er is ook een breed spectrum van liberaal-vrijzinnig naar conservatief-orthodox, terwijl het elders in de wereld (vooral in het

De populistische ‘islamofobie’ remt de modernisering en liberalisering van de islam onder de tweede en derde generatie af

Midden-Oosten en Azië) veelvoorkomende terrorisme ten onzent, afgezien van de moord op Theo van Gogh, onbekend is. Natuurlijk moeten we niet naïef zijn ten opzichte van enkele fanatieke, jihadistische jongelingen, maar dat zijn we inmiddels niet meer en die potentieel terroristische elementen worden goed (internationaal) gemonitord en gevolgd. Wat zorgen moet baren, is het feit dat de populistische ‘islamofobie’ de modernisering en liberalisering van de islam onder de tweede en derde generatie afremt. Het voortdurend geëtiketteerd worden als niet-Nederlander omdat men een etnische en islamitische achtergrond heeft, leidt ertoe dat men zich niet-Nederlands opstelt en de islamitische overtuiging openlijk uitdraagt.

Inmiddels zien we echter dat de integratie van etnische en religieuze groeperingen in ons land, vooral onder de inmiddels al derde generatiejongeren, ondanks dit etiketteren voortschrijdt. Ook hier weer een belangrijke begripsonderscheiding: integratie is iets anders dan assimilatie. Bij *assimilatie* denken we aan het totaal aanpassen aan de Nederlandse samenleving (wat dat dan ook moge wezen), met verloochening van de etnische en religieuze afkomst. Bij *integratie* daarentegen denken we aan

een invoegen in de Nederlandse samenleving voor wat betreft het staatsburgerschap (paspoort), de dominante taal (het ABN) en de arbeidsmarkt (economisch 'selfsupporting' zijn). Daarnaast kan (en doorgaans: zal) men de etniciteit en het geloof van de ouders en grootouders aanhangen voor zover die niet strijdig zijn met de genoemde drie genoemde aanpassingen. Dan ontstaan medeburgers die in de Verenigde Staten *hyphenated Americans* worden genoemd, ofwel Amerikanen met een koppelteken ('hyphen'): African-American, Latino-American, Irish-American, Italian-American, Dutch-American, enzovoort. Zeker de derde generatie zal alleen al door de educatie (lager, voortgezet, hoger onderwijs) Nederlands zijn, maar met een koppelteken: Turks-Nederlands, Marokkaans-Nederlands, enzovoort. Het begrip 'allochtonen' ('elders geboren') is inmiddels volstrekt achterhaald. We hebben te maken met *koppelteken-Nederlanders*. Daar wordt in een aantal gevallen nog de islamitische identiteit aan toegevoegd, zoals dat bij de Italiaanse en Ierse Amerikanen het rooms-katholicisme was. Daarbij is er een behoorlijk verschil tussen Ierse, Italiaanse en Poolse katholieken in Amerika, die trouwens vroeger gemeen hadden dat ze gediscrimineerd werden door de zogenaamde WASPS, de White Anglo-Saxon Protestants, die meenden de dominante Amerikaanse cultuur te representeren. Nog in 1961 was het een omwenteling dat de katholieke Jack Kennedy president van Amerika werd, zoals het vorig jaar een historische gebeurtenis was dat de African-American Obama voor dit hoge ambt wed gekozen. In Rotterdam ontstond commotie toen de Marokkaans-Nederlandse Aboutaleb burgemeester van de stad werd. Het zal duidelijk zijn dat deze etnische en religieuze verschillen niet eenzijdig functioneel-rationeel zijn, maar uitgesproken substantieel-rationeel. Het gaat inderdaad om waarderationaliteit, en daar hebben velen van ons die gewend zijn aan de dominante functionele rationaliteit grote moeite mee en ook weinig waardering voor. Dat zullen ze bij het voortschrijden van de multiculturele samenleving moeten leren. Het populisme met zijn islamofobie en vreemdelingenhaat is daarbij een doodlopende weg.

VERSCHILLENDE INBRENG VAN IEDEREEN IS HARD NODIG

Tot slot, wat betekent dit voor het CDA? Met zorg en ook wel verbazing neem ik waar dat in de achterban buiten de grote steden veel angst voor 'de' islam bestaat en men geneigd is het populisme te omarmen. Naar mijn mening moet uitgerekend deze partij niet in deze valkuil terechtkomen. De angst is gebaseerd op onwetendheid en wordt door populistten via de media aangewakkerd. Het moet duidelijk gemaakt worden dat 'de' islam niet bestaat en dat deze religie net als het christendom vele varianten

kent, dat samen met andere partijen de rechtsstaat tegen terroristisch islamisme verdedigd moet worden, maar dat moderniserende jonge moslims wel degelijk in onze maatschappij thuis kunnen horen, met behoud van hun etnische komaf, voor zover die niet strijdig is met de grondwet en de wetten van ons land. Juist het CDA zou voor ogen moeten houden dat de etnische gemeenschappen in principe een substantieel-rationeel verrijkend verschil in onze civil society vormen en dat we door de vergrijzing hun jongeren functioneel-rationeel hard nodig hebben. Overigens is ook electoraal een islamofobisch populisme voor het CDA een ramp. Mij werd verteld dat niet lang geleden ongeveer 60% van de Turkse Rotterdammers op het CDA stemde. Nu is dat nog maar 3%. Tel uit het verlies!

Literatuur

- Adriaansens, H.P.M., en A.C. Zijdeveld, *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat. Cultuursociologische analyse van een beleidsprobleem*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 1981.
- Gans, Herbert J., *The Urban Villagers. Group and Class in the Life of Italian-Americans*. New York, NY: The Free Press of Glencoe, 1962.
- Nisbet, Robert A., *Community and Power*. New York, NY: Oxford University Press, 1962 [oorspronkelijk *The Quest for Community*, 1953].
- Putnam, Robert D., 'E Pluribus Unum. Diversity and Community in the Twenty-First Century', *Scandinavian Political Studies* 30 (2007), nr. 2, pp. 137-174.
- Zijdeveld, Anton C., *A Theory of Urbanity. The Economic and Civic Culture of Cities*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2009 [1998].
- Zijdeveld, Anton C., *Populisme als politiek drijfzand*. Amsterdam: Cossee, 2009.